

SEKUNDARNO IJE NA ZAPADNOM HRVATSKOM PODRUČJU

Josip Hamm

Rešetar se u svojoj raspravi o Izgovoru i pisanju praslav. vokala *ē* u dugim slogovima (Rad 273, 207—225) dotakao također pitanja o postanku dvosložnoga *ije* na našem području. On na str. 211. navodi dva razloga, koji bi, po njegovu mišljenju, imali dokazati, da je dvosložni refleks *ije* noviji od jednosložnoga *ie*, a ti su, što se samo na najistočnijem jekavskom području, koje je u razvitku najdalje odmaklo (na pr. u Pljevljima), dugo *ē* i pod uzlaznim akcentom izgovara dvosložno, i što bi jamačno i *pljemo*, *šijete* davno preslo u *pijemo*, *šijeće*, da je prvo bilo *sijeno*, *lijeno*, pa tek poslije *siēno*, *liēno*, kako se te riječi izgovaraju na zapadnom području.

To je bio posljednji Rešetarov članak, koji je objavljen u Radu, i ujedno njegov posljednji odgovor na Maretićevo mišljenje (u Nast. vjesniku I), da se je *ē* najprije razvilo u *ije*, a tek kasnije u *iē*. Kako je nedavno — upravo iste godine, kada je izašao i spomenuti Rešetarov članak — prof. Ramovš na široj poredbenoj osnovi osvježio raspravljanje o izgovoru praslav. *ē* (Razprave II, 113—124) i kako je izgovor toga glasa za naše područje i danas vrlo važan, vrijedno je, da se na njemu malo dulje zadržimo.

Kod toga ne ćemo sezati daleko u prošlost i ne ćemo polaziti od praslavenskih premisa, t. j. ne ćemo ulaziti u pitanje, je li u prvo vrijeme bilo *'a* ili *ie*, i je li štokavsko *ie* nastavljanje praslavenskoga diftonga (dvoglasa), ili se razvilo diftongizacijom iz *ē*, već ćemo se držati samo mlađeg, historijskog vremena, u kojem je uz *iē*, koje kao i Ramovš smatram mlađim refleksom praslav. *ē*, već bilo i *ije* (odnosno *ije*). Kod toga će nas zanimati uzajamni odnos tih dvaju refleksa i njihov odraz ne u dijalektima, koji žive svojim posebnim životom, nego u književnom jeziku, u kojem, kao što znamo, jedno uz drugo — kadšto i jedno za drugo — susrećemo i *je* i *ije*.

Maretić je, naravno, pogriješio, kada je *ie* za *ije* u *tiēlo*, *riēka* smatrao pojavom, za koju je mislio da „nije nemoguće“, da je toliko mlada, da je još u Vukovo vrijeme nije bilo (dok je on „nije nigdje u narodu čuo“ ni zabilježio). Polazeći od praslav. *ie* — *ie*, on je rezonirao slično kao Vondrák, samo što je Vondrák polazio od *ie* pa preko *i²e* — *i¹e* izvodio *ie* i *ie*, a Maretić je htio okrenuti postupak pa od *iē* izvesti *i¹e* (*ije*) i odatle *ie*. Kod toga potvrde s Gundulićevim *-ijeh*, *-ijem* u *dracijem*, *svijeh* i sl. nikako ne idu u prilog Maretićevu izvođenju, jer je premalo uzimao u obzir *ē* iza palatala, a osim toga je sasvim smetnuo s uma, da se tu radilo o posebnoj kategoriji i da je upravo za mlađe pojave karakteristično, da se od pojedinačnih potvrda najradije i najprije proširuju samo na neke kategorije.

Rešetarovo mišljenje, da je praslav. *ě* na našem području u dugim slogovima dalo dug diftong, bliže je Ramovševu shvaćanju (za koga je *ě* = 'ā, t. j. široko ā, koje umekšava suglasnike ispred sebe) nego shvaćanju onih, koji polaze od diftonga u praslavenskom jeziku. Za Ramovša je takav diftong u slavenskim jezicima mlađa pojava, bez obzira gdje se i kada se u njima javljao, i to se gledanje dobro može primijeniti i u našem jeziku.

Prema tome nas ne zanima toliko štokavsko *jě*, do kojega napokon dolaze i jedan i drugi i treći, nego ima li možda kakvih indicija, po kojima bi se na osnovi današnje jezične građe moglo pristupiti rješavanju pitanja, zašto i kada na štokavkom području dolazi do prelaženja *ije* u *je* i *je* u *ije*. Maretić doduše piše, da „uzroka, za što se to dogodilo, mi ne možemo reći, kako gotovo nigda ne znamo uzroka glasovnijem promjenama. Za što je narod na jednoč osjetio potrebu da jednosložno *je* promijeni u dvosložno *ije* ili *ije*, tomu je pravi i prvi uzrok pokrit isto takvom tajnom kao na pr. to, za što se u ruskom jeziku razvilo poznato *polnoglasie*, gdje također stoje dva sloga prema jednomu u drugim srodnim jezicima* i t. d. i da „kada tumačimo glasovne promjene, ne treba nam pitati za uzrok, koji ih je proizveo, jer nam to u velikoj većini slučajeva nije dano znati; mi treba da se s time zadovoljimo, da promjenu uzmemo kao gotovu činjenicu i da pokažemo način, kako se razvila“ (Nast. vj. 1, 152—153), ali to je rezoniranje škole, koja je mislila, da može „pokazati“, kako se što razvilo i ne ulazeći u tendencije, koje su dovele do toga, da se nešto razvilo onako, kako se razvilo. Te tendencije, kako su van Wijk i dr. pokazali upravo kod likvida, na koje se Maretić pozivlje, nisu samo nosioci vanjskih promjena, nego dobrim dijelom i njihovi uzročnici, pa upoznati razvojne tendencije nekim pojavama znači također približiti se spoznaji, *zašto* je do njih dolazilo i *zašto* je do njih moralo doći, kad god su se za to našli povoljni uvjeti.

Mi ćemo se zadržati na pitanju, kada — i zašto — u književnom jeziku naših (zapadnih) strana dolazi do kategorijskog prelaženja *ije* u *je*, i kada — i zašto — dolazi do prelaženja *je* u *ije*. Kod toga ćemo se oslanjati ne na prozu, nego na poeziju, jer nam ona svojim ritmom i svojim rimama bolje od proze može otkriti, kako je pisac što izgovarao i je li u riječi, koju je pisao sa *ije*, osjećao dva sloga ili samo jedan.

Nešto škola, a nešto opet korektori izjednačili su naime naš način pisanja, pa u njemu uza sve naglašivanje fonetičnosti i Vukova pravila neki izgovorni oblici ne dolaze pravo do izražaja, pa bi mnogi — kada ne bi bilo slika ili rime između *gradski* i *bratski*, *bit ću* i *psiću*, *bratskã* i *backã* (od glagola *backati*) — možda pomislio, da se *ds*, *ts* i *té* u tim riječima izgovaraju nekako drukčije, a ne kao *c* ili *ć*. Tako je i *s* izgovorom za *ije*, koji može biti i jednosložan i dvosložan, a piše se uvijek samo dvosložno, i da na pr. u Kranjčevića nema rima, kao što su

Znam, da vaše strasti nad osvetom *strepe*,
 Znam, da jeste voljni svezat usne moje.
 Klonu oči vaše, jer ih munje *sljepe*,
 A te munje prsi osvetnice goje.

(In tyrannos, 1884.)

ili

Dolazaše vazdan sunce da miluje *Nazarenca*,
 U raskošnim haljinama da ga pita, je l' ga boli,
 Da mu teške rane kiti svetokrugom zlatna *vijenca*
 I da mu se blagoj misli vječno klanja, vječno moli.

(Hristova slika, 1908.)

mogao bi tko misliti, da je on *ije* izgovarao dvosložno, onako, kako ga je pisao. Rime međutim kazuju protivno, i to je prirodno, ako se uzme, da je Kranjčević bio rodom Senjanin i da je u Senju proživio prvih osamnaest godina svojega života, što znači, da mu se ondje, u senjskoj, čakavskoj sredini oblikovao i jezik i prvi, osnovni jezični osjećaj.

Rešetar kaže na jednom mjestu u spomenutom članku (str. 211.): „Svi mi zapadni jekavci i svi rodnom ikavci i ekavci izgovaraćemo i nadalje dugo *ē* ponajviše, ili redovno, kao jednosložan dug diftonag, a naročito nećemo se nimalo naprezati da izgovaramo *ijē* (za dugo *ē*) kako ga pišemo.“ Ako zaredamo po našim piscima iz zapadnih i sjeverozapadnih krajeva, vidjet ćemo, da on ima pravo i da je kod nekih *ije*, ako je dvosložno, dvosložno samo iz metričkih — ili kojih drugih — razloga. U svezi s time postavlja se pitanje, zašto je tako. Zašto ekavci i ikavci (i to ne samo pod uzlaznim akcentom) *ije* primaju kao *je*? — Razlog je, mislim, jednostavan: prihvativši *je* na mjesto svojega *ē* ili *ī*, oni opoziciju *ē : e*, *ī : i* prenose na jekavsko tlo te stvaraju opoziciju *je : je*, koja u rezultatu daje isto što opozicija *je : je* u govorima, koji (pod akutom ili uopće) nisu ni razvili *ije*. Na taj način od štokavaca ekavaca i ikavaca i od neštokavaca (čakavaca i kajkavaca, koji su također ekavci ili ikavci) postaje zajedno s onim jekavcima, koji su samo jekavci, prostrana govorna jezgra, koja može utjecati i na ijekavce, osobito na one, koji *ijē* (odnosno *ije* pod akutom) ionako izgovaraju jednosložno.

Od toga prelaženja, koje se psihološki može još dalje nijansirati i tumačiti, zanimljiviji je međutim prijelaz *je* u *ije*. Dok se kod prvoga radilo o uklanjanju razlika, ovdje se radi o njihovu stvaranju. Dok je ondje bilo u pitanju niveliranje, pojednostavnjivanje izražajnoga sistema, ovdje se radi o njegovu diferenciranju. Zato će i naši zahtjevi i naša očekivanja kod tih različenih sistema biti različiti, pa ćemo se u prvom slučaju moći zadovoljiti s općim tendencijama, koje dolaze do izražaja u nauci o glasovima, u tvorbi i u promjeni riječi, i u sintaksi, a u drugom ćemo tražiti razloge tima promjenama, odnosno tražit ćemo uzroke, koji ih izazivlju i koji su

ih jednako na našem području kao i na drugim područjima mogli izazivati u prošlosti. Kako se radi o književnom jeziku na našem (zapadnom) području, bit će to zapravo sekundarno prelaženje dugoga *je* u *ije*, odnosno prelaženje, kod kojega je jugoistočno *ije* na sjeverozapadu dalo najprije *je*, a zatim je to *je* ponovo prešlo u *ije*.

Kod toga se, naravno, jer se radi o poeziji, ne može uzimati sve, svaki pisac, ili svaka pjesma, ili svaka rima, u kojoj je *ije* dvosložno, a ne jednosložno. Neki pjesnici improviziraju, drugima izraz teče teže; oni odabiraju i cizeliraju riječi i rime i ne puštaju svoje stihove u svijet, dok u njima ne osjete potpuni sklad. Takvi stihovi za problem, koji smo načeli, imaju samo posrednu vrijednost, jer ne predstavljaju nepatvoreno ono, što je za njihova pisca i za njegov jezik bilo karakteristično. Važniji su stihovi, koji su nastali spontano, premda i ta spontanost može biti različita. Spontano je na pr. Vidrićevo „Od ljubavi mrijem, nebogi robe“ (Na Nilu), gdje je pjesnik žrtvovao peterac, da dvosložnim *ije* naglasi čežnju tajanstvene kraljice Nila. On je mogao napisati i „Za tobom mrijem, nebogi robe“, ali bi izraz izgubio na snazi i dubini, i — tada više ne bi bilo razloga ni za dvosložno *ije*. *Mrijem* se u takvu tekstu moglo zamijeniti sa *ginem*, *venem*, *čeznem* ili bilo kojom drugom srodnom riječi od dva sloga. Obrnuto, uz *ljubavi* moglo je stajati samo *mrijem*: sve ostale riječi bile bi preslabe da izraze ono, što je pjesnik upravo tim oblikom želio izreći. Je li on bio izvoran, t. j. je li Vidrić sâm na nj došao, ili je tu bilo pomoći Lunačekove, to, naravno, ostaje neriješeno, no ja nikako ne bih rekao, da je pjesnik, koji je inače dugo *e* pisao *ie* (što su Lunaček i Boranić pretvarali u *ije*), a izgovarao *je*, tu riječ, kada ju je u pjesmi „pod prvom svjetiljkom u Gajevoj ulici“ kazivao Lunačeku, čitao jednosložno.

Vidrić je (i sâm i uz pomoć drugih) popravljao i dotjerivao svoje stihove, pa *mrijem* — iako spontano — djeluje kao rekvizit iz suvremene vukovštine, koja mu je pomogla da nađe oblik, koji će najbolje izraziti ono, što je želio izreći. Spontanost, o kojoj je tu riječ, prema tome je spontanost drugoga reda (što, naravno, ne umanjuje njezino umjetničko značenje): pisac nije stvorio neku novu nijansu, već je samo iz drugoga sistema uzeo nešto, što je bilo pregnantnije od onoga, što je postojalo u njegovu sistemu. U biti važno je, da mu je ono *je* (koje je izgovarao) bilo preslabo i da ga je nastojao pojačati time, što ga je produljio (što ga je pretvorio u *ije*).

U Vidrića našao sam samo jedan takav primjer, i zato se odatle ne mogu izvoditi zaključci, koji bi imali neko šire značenje.

Drugo je kod Gorana Kovačića. On je bio rodnom iz kraja, u kojem se ukrštava nekoliko dijalekata, te je vrlo mlad — kako kaže Frol — „uočio svu vrijednost i značenje što boljeg i dubljeg upoznavanja i izučavanja svoga vlastitog jezika, boreći se za što puniji i svestraniji izraz. Učio se od

Gorkoga ljubavi prema jeziku, prema čistoći izraza. I bilo je zanimljivo ući u njegovu sobu, u kojoj su po zidovima, kao zemljopisne karte, visjele stranice iz Vukova i Akademskog rječnika, sitno ispisani sinonimi, tumačenja i narodni nazivi različitih sprava i radova.“ Kod toga su mu uzorom bili Vuk, narodna pjesma i dubrovačka književnost, najbogatija i najizrazitija vrela naše jekavštine.

Prirodno je, da je i on — kao i Vidrić, koji je bio kajkavac i kojemu je otac bio porijeklom Slovenac — popravljao svoje stihove i da je tih „popravaka“, osobito u prvim pjesmama, bilo poviše, ali ipak ima jedno djelo, koje nije popravljao, nije dotjerivao, kao što je to činio s prvim pjesmama. To je njegova *Jama*, koju je napisao kratko vrijeme prije no što mu je četnička ruka oduzela život, tako da je ona i umjetnički i jezički ostala kao izraz onoga, što je bilo zaista njegovo, što nije prošlo nikakva brušenja, nikakve preinake, nikakva dotjerivanja. Ona zato može poslužiti i kao dokaz, kako je osjećao neke riječi i kako je osjećao glasove u njima.

Cijela je poema pisana u jedanaestercima, i on ih se pridržavao i ondje, gdje je to bilo na uštrb jasnoće u stihu. To dokazuju i oba završna stiha u petom dijelu:

Bijela strijela u prsi mi sinu,
Crna me šinu s pleći. U dubinu.

koji su u izdanju god. 1945. popravljeni (i štampani) ovako:

Bijela strijela u prsi mi sinu,
Crna šinu s pleća. Padoh u dubinu.

Time je u posljednjem stihu jedanaesterac pretvoren u dvanaesterac, i time je otvoreno pitanje, kako u pretposljednem stihu valja čitati ono *bijela* i *strijela*: ako se oba *ije* čitaju jednosložno, izaći će deseterac, ako se čitaju dvosložno — dvanaesterac (to je, čini se, utjecalo, da je u spomenutom izdanju iz god. 1945. posljednji stih pretvoren u dvanaesterac). U izvornom obliku (koji Goran zacijelo ne bi mijenjao, kao što ne bi mijenjao ni stih iza toga) bilo je jedno jednosložno, a drugo dvosložno, no sada — koje je bilo jednosložno, a koje dvosložno? — Odgovor na to daje opozicija *bijela* — *crna*: da pojača kontrast između *bijele* strijele osljepljivanja i one druge, *crne*, on je prvo *ije* čitao dvosložno, a drugo (u riječi *strijela*) jednosložno.

Takvih je slučajeva kod njega više. Premda je, kao i Vidrić, normalno jekavsko *ije* izgovarao je — i to jednako pod akutom (*dijelili*, *dijete*, *gnijezda*, *mlijeko*, *slijepcu* i t. d.) kao i pod cirkumfleksom (*bijel*, *cvijeće*, *slijep*, *svijet*, *svijest*, *tijelo*, *žlječ* i sl.) ili pod duljinom (*naprijed*, *odcijepi*, *okrijepi*, *osvijelli* i t. d.), u *Jami* ima i dvadesetak potvrda, u kojima je *ije* dvosložno.

Od tih je polovina, u kojima *ije* može biti i dvosložno i jednosložno, pa se postavlja pitanje, kada će jednosložno (normalno) *ije* postati dvosložno. Odgovor nije teško pogoditi, ako se pročita strofa osljepljivanja (u prvom dijelu; riječi, na kojima je naglasak, otisnute su kurzivom):

A silno svijetlo, ko stotine zvona
 Sa zvonika bijelih, u pameti
 Ludoj sjevne : svjetlost sa Siona,
 Divna svjetlost, svjetlost koja svijeti!
 Svijetla ptico! Svijetlo drvo! Rijeko!
 Mjeseče! Svijetlo ko majčino mlijeko!

Ije je dvosložno u riječima, kojima je sadržaj osobito označen, koje se u boli, u sarkazmu, u ekspresiji izdižu iznad drugih, koje svoju puninu ne mogu sažeti u tradicionalne forme, u forme, u kojima te punine — tako krvave, tako beskrajno bolne i strašne — nema.

I grozan smijeh, cerekanje, grohot
 Zamnje, ko da grohoću mrtvacu.

I sljepcu nožem odcijepi lice ...

Iskro! Strijelo! Plamene! Sniježe!
 Silno svijetlo bez ijedne sjene ...

Osjetih hladno truplo, gdje me tišti,
 Hladnost smrti, da mi tijelc lijepi.

Ta prazna duplja, gnijezda grozne tame,
 Sjećat će svijet na crno ždrijelo jame.

Sve te riječi — i one naglašene i one nenaglašene — u kojima je *jat* i o kojima ovdje govorimo, pišu se sa *ije*, i sve ortoepije i gramatike traže, da se one tako (t. j. dvosložno) i govore. Goran je to znao, ali je u trenucima, kada je pisao svoju pjesmu, jamačno osjećao, da će, ako je s tim traženjem uskladi, ona na tome samo izgubiti. Možda je zato nije ni popravljao: ostavio ju je onakvu, kakva je do nas došla, svu sirovu, krvavu, snažnu i ujedno duboko potresnu, svoju.

On je za tradicionalno *ije*, koje je osjećao kao *je*, za sebe našao novo rješenje: dao mu je službu, da dvosložnim izgovorom izražava ono, što je snažnije, sadržajnije i dublje od onoga, što označava prosječno *ije* u rječnicima i u gramatikama, i u pravopisima, koji obično za nj daju tumačenja, koja ne tumače ništa.

To *ije* nije u njega primarno, — nije to ni moglo biti, jer je već postojalo u književnom jeziku, koji je Goran poznavao — ali težnja, da se *š* u dugim slogovima, kada je afektivno osobito naglašeno, razlikuje od onoga *š*, koje nije bilo tako naglašeno, mogla je u njega biti jednako primarna, kao što je bila primarna u ljudi, koji su dugo *š* na jekavskom području po prvi put pretvarali u *ije*.

Pitanju, kada dugo *ē* prelazi u *ije*, trebat će, čini se, uopće pristupati s toga afektivnoga stajališta, i ono će naći svoj puni odgovor, kada historijska dijalektologija utvrdi, koje je kategorije takvo *ije* najprije zahvatilo. Za nas je zasad dovoljno samo da spomenemo, da su putovi, kojima u našem izgovoru *ije* prelazi u *je* i *je* u *ije*, u skladu s općim tendencijama u razvitku jezika i da do takvih prelaženja na našem području dolazi i danas.

VRĪJEME (VRĪME, VRĚME) ILI VRIJEME (VRĪME, VRĚME)

Marijan Stojković

Ima potvrda za jedan i drugi naglasak u govorima.

Nameće se pitanje: koji je naglasak pravilan, prvotan, a koji je analogan, sekundaran; prema tome treba da se utvrdi, koji naglasak ima vrijediti kao književan. Po mojem znanju i čuvenju od mladosti, po iskustvu u Dalmaciji, Dubrovniku i drugdje, rekao bih, da je *vrījeme* (*vrīme*) pravilan naglasak; u usima mi zvonu: *u ono vrīme, u se vrīme*, dakle silazni naglasak na korijenskom, na prvom slogu¹).

Takav se naglasak može potvrditi ovim razlozima: *Vrījeme* (*vrīme*), gen. *vrēmēna*, oba padeža imaju dosljedno silazni naglasak; u gen. *vrēmēna* je kratkosilazni naglasak, i to „pretvoreni“ prema dugosilaznom u nom. sing., ispor. *brījēg, brēgovi*.

Da je pravilan naglasak *vrijēme*, a to je Vukov i Daničićev akcent, moralo bi pravilno i dosljedno glasiti u gen. sing. *vrēmēna* (a stariji bi naglasak morao glasiti *vremēni*), kao što od *dijēte* (*dīte, dēte*), *jūne, kljūse* i dr. pravilno i dosljedno glasi *djēteta* (od staroga *djetēta*), *jūneta, kljūseta* i dr. U Vukovu akcentu vidimo akcenatsku nepravilnost, anomaliju ili u nom. sing. ili u gen. sing. Anomalija je, da imenica *vrijeme* slijedi dva različna akcenatska tipa u singularu: akcent na kraju i akcent na korijenu, t. j. u nom. uzlazni (*vrijēme*), a u gen. *vrēmēna* (silazni). Takve nepravilnosti nema akcenatski tip *vrījeme*, jer je u nom. i u gen. isti akcenatski tip: silazni akcent, akcent na prvom korijenskom slogu.

Takav akcent — možemo već unaprijed reći *stari i pravi* — potvrđuje se, u vezi s proklitikama i prefiksima, veoma važnim akcenatskim činjenicama: govori se *nā vrijeme* (*nā vrīme*), *ū vrijeme*, kao *nā brijeg, ū vijek, ōd vijeka, zā zlato*, a na drugi način nema.

Složenica *nēvrijeme* (*nēvrīme*) ima isti akcent premješteni kao *nēmiv, nērād, nērēd*; temeljni je naime akcent dugosilazan u nom. sing., ali je gen. *nēvremēna* — (ispor. *nā bregove*).

¹) U Zagrebu sam jednom čuo *vrēme*.